

สภาวะจิตของมนุษย์ตามหลักพุทธศาสตร์

Mental Human in Buddhism

สุพัตรา กวีธนกุล¹
Supattra Kaveetanakul

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับสภาวะจิตของมนุษย์ตามหลักพุทธศาสตร์ โดยเนื้อหาประกอบด้วย 1) ความหมายของจิตตามหลักพุทธศาสตร์ 2) คุณลักษณะของจิตตามหลักพุทธศาสตร์ และ 3) ประเภทของจิตตามหลักพุทธศาสตร์ ผลจากการศึกษานี้จะก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจในสภาวะจิตที่เกิดขึ้นได้กับมนุษย์ ส่งผลให้มีชุดความรู้ในการแยกแยะสภาวะจิตของมนุษย์ตามประเภทของภูมิได้มากขึ้น เพื่อเป็นความรู้พื้นฐานทางด้านปริยัติ สามารถต่อยอดไปสู่การปฏิบัติเพื่อความเข้าใจที่ถูกต้องต่อไปได้

คำสำคัญ: จิต, สภาวะจิต, อกุศลจิต, กุศลจิต, พุทธศาสตร์, มนุษย์

Abstract

This article aims to present the concept of mental state of human based on Buddhism which consisted of 1) the definition mental in Buddhism, 2) the characteristic of mental in Buddhism, and 3) types of mental based on Buddhism. Results of the study will emerge knowledge and lead to the understanding in mental state that happens in human. This leads to bring knowledge package to identify and increase mental state of human following types of Phumi in order to be a basic knowledge for knowledge skills, and then can bring to practice for the next correct understanding.

Keywords: Mental, Mental state, Immoral mind, Beautiful mind, Buddhism, Human

¹ นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธจิตวิทยา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทนำ

ทางพุทธศาสตร์นำเสนอหลักธรรมที่ใช้ในการอธิบายเรื่องจิตอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกหมวดพระอภิธรรมซึ่งถือเป็นแก่นหลักธรรม มีอรรถกถาและคัมภีร์ต่างๆ ในยุคหลังที่มีการขยายและแปลความหมายส่งต่อทั้งมาจากผู้เชี่ยวชาญทางภาษาบาลี หรือครูบาอาจารย์สายปฏิบัติที่เข้าถึงสภาวะจิตเหล่านั้นต่างเผยแพร่โดยใช้คำสอนที่ร่วมสมัยเพื่อให้สามารถเข้าใจในง่ายขึ้น เนื่องจากจิตเป็นหลักธรรมที่นำเสนอสภาวะจิตของมนุษย์ใน 2 ระดับ คือระดับโลกีย์ภูมิ ประกอบด้วย กามภูมิ รุกขภูมิและอรุขภูมิ และระดับโลกุตระภูมิ สภาวะจิตเป็นนามธรรมและมีความละเอียดลึกซึ้ง เข้าใจผ่านความคิดได้ยาก แต่มีประโยชน์อย่างยิ่งถ้าเราสามารถทำความเข้าใจหลักธรรมของจิตเหล่านี้ โดยเฉพาะสภาวะจิตที่เกี่ยวข้องกับกามภูมิเพราะจะเป็นจุดเริ่มต้นในการมีชุดความคิดที่ถูกต้องในการแยกแยะกลุ่มอกุศลจิตและกลุ่มกุศลจิตที่เกิดกับจิตใจเราได้

บทความนี้จึงสนใจศึกษาเรื่องจิต 89 หรือ 121 สภาวะตามหลักพระอภิธรรม เพื่อขั้นต้นจะได้มีหลักการในการจำแนกแยกแยะว่าจิตที่เกิดขึ้นนั้นอยู่กลุ่มอกุศลจิต หรือกลุ่มกุศลจิต ชั้นกลางเพื่อฝึกสังเกตสภาวะจิตของตนเองว่า ณ ขณะใดๆ จิตที่เกิดขึ้นนั้นเป็นอกุศลจิต หรือกุศลจิต และขั้นสูงใช้เป็นหลักการพิจารณาพื้นฐานในการปฏิบัติเพื่อพยายามลดอกุศลจิตให้เกิดขึ้นน้อยลงและเพิ่มกุศลจิตให้มากขึ้นต่อไป

ความหมายของจิต

สภาวะที่ชื่อว่าจิต ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศลและมหากิริยาจิตฝ่ายโลกีย์จิตนั้นชื่อว่าจิต ย่อมสั่งสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งขวนวิถี ชื่อว่าจิตเป็นธรรมชาติอันกรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก จิตเป็นธรรมชาติที่ทำให้วิจิตร (พระพุทธโฆสจารย์, 2554)

ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้นชื่อว่า วิญญาณ ดังพระสารีบุตรเถระ กล่าวแก่พระมหาโกณฑัญญะว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่างๆ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิญญาณ” ดังนั้น วิญญาณนี้มีลักษณะคือ ความรู้แจ้ง (สมเด็จพระพุฒาจารย์ อัจฉริยะมหาเถระ, 2546)

จิตเป็นนามธรรมที่มีสภาวะรู้อารมณ์ ถ้ามีสภาวะในการคิด เรียกว่า เจต(ใจ) ถ้ามีสภาวะที่รับรู้ได้ เรียกว่า มน (มโน) ถ้ามีสภาวะที่รู้ชัด เรียกว่าวิญญาณ ถ้ามีสภาวะที่นำไปสู่ความยินดีของตน เรียกว่า ทพ (พระโมคคัลลานเถระ, 2542)

จิต คือ วิญญาณชั้นทั้งหมด มี 6 ทางเกิด คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ และมโนวิญาณ แปลว่า ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ (พระพรหมคุณาภรณ์ ป. อ. ปยุตโต, 2558)

จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์อยู่เสมอ หรืออีกนัยหนึ่งสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้อารมณ์โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ดังนั้นธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิก เหล่านั้น เรียกว่า จิต (พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2553)

จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ เป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างทำให้เกิดขึ้น เจตสิกเป็นธรรมที่ประกอบจิตมีลักษณะเป็นนาม ประუნแต่งจิตทำให้จิตรู้อารมณ์ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกมีลักษณะ คือเจตสิกอาศัยจิต ประกอบกับจิต เกิดร่วมกับจิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต จิตทุกดวงต้องมีเจตสิกประกอบ จึงจะทำให้จิตทำงานได้ (พระมหาดินย ฐมมาราโม (แก้วโต), 2557)

จิตในทางพระพุทธศาสนา คือ ธรรมชาติรู้อารมณ์ มีจำนวน 89 สภาวะ ว่าโดยพิศดาร มี 121 สภาวะ โดยมีสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายคอยประუნแต่งทำให้จิตมีการแปรเปลี่ยนสภาพไปตามเหตุปัจจัยนั้น และย่อมช่วยสนับสนุนให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ มีผลโดยตรงต่อการรับรู้อารมณ์ของจิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา (พระอนุชาถาวรสทุโร (ลับบัวงาม), 2557)

สรูป จิต คือ ธรรมชาติรู้อารมณ์ทางอายตนะภายในภายนอกทั้ง 6 คู่ คือ ตารับรู้สี หูรับรู้เสียง จมูกรับรู้กลิ่น ลิ้นรับรู้รส กายรับรู้การกระทบสัมผัส และใจรับรู้ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ อยู่เสมอ จิตรู้อารมณ์ได้ครั้งละหนึ่งช่องทาง ขณะใดจิตเกิดขึ้นขณะนั้นการรู้อารมณ์กับสิ่งที่ถูกรับรู้จะเกิดขึ้นพร้อมกันเสมอ ไม่สามารถห้ามการรู้อารมณ์ได้ การรู้อารมณ์ของจิตแตกต่างกันตามการประุงของเจตสิก ซึ่งเจตสิกจะเกิดขึ้นและดับพร้อมกับจิต มีที่อาศัยและมีอารมณ์เดียวกับจิตเสมอ จึงทำให้จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์แตกต่างกันออกไปจำแนกได้ 89 แบบ หรือ 121 แบบโดยพิศดาร

คุณลักษณะของจิต

จิตมีคุณลักษณะประจำอยู่ ๒ ประการ คือ สามัญลักษณะและวิเสสลักษณะ

สามัญลักษณะ เป็นธรรมชาติลักษณะปกติทั่วไปของรูปธรรมและนามนาม ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ ประกอบด้วย 1) อนิจจลักษณะ เป็นลักษณะที่มีความไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีความไม่มั่นคง ต้องเปลี่ยนแปลงเสมอ 2) ทุกขลักษณะ เป็นลักษณะที่ทนในสภาพเดิมไม่ได้ ต้องเสื่อมสลาย และ 3) อนัตตลักษณะ เป็นลักษณะที่ว่างเปล่าจากตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร สิ่งหรือบังคับให้เกิดหรือดับใดๆ ไม่ได้

วิเสสลักษณะ เป็นธรรมชาติพิเศษเฉพาะตัวไม่เหมือนกัน ซึ่งวิเสสลักษณะนี้มี 4 ประการ เรียกว่า ลักษณะทิฏฐกะ ประกอบด้วย 1) ลักษณะ คือ สภาวะรู้อารมณ์ บุคคลย่อมรู้อารมณ์ได้แก่

รูปที่เห็นทางตาด้วยจักขุวิญญาณ เสียงที่ได้ยินทางหูด้วยโสตวิญญาณ กลิ่นที่ได้ดมทางจมูกด้วยฆานาวิญญาณ รสที่ได้ลิ้มทางลิ้นด้วยชีวหาวิญญาณ โผฏฐัพพะที่ได้สัมผัสทางกายด้วยกายวิญญาณ และธรรมารมณ์ที่พึงรู้ทางใจด้วยมโนวิญญาณ 2) กิจ คือ มีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ คือ เห็นรูปด้วยตา สามารถทราบรูปนั้นด้วยวิญญาณ ฟังเสียงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องสัมผัสด้วยกาย รู้สิ่งนึกคิดด้วยใจ สิ่งต่างๆที่ถูกรู้ด้วยวิญญาณทั้งสิ้น 3) ผล คือ จิตเกิดดับอย่างต่อเนื่องเหมือนดวงไฟที่กระทบ บุคคลที่เจริญวิปัสสนาเมื่อถึงพร้อมสามารถรู้เห็นการเกิดดับของจิตได้ อุปมาว่าในช่วงเวลากำหนดโดยการตีดนิ้วมือหนึ่งวันนั้น จิตเกิดดับไปแล้วนับแสนล้านดวง (ระวี ภาวิไล, 2551) และ 4) เหตุใกล้ คือ จิตมีรูปนามเป็นเหตุใกล้ โดยทั้งจิต เจตสิก รูป ต่างมีคุณลักษณะประจำทั้งสามัญลักษณ์และวิเสสลักษณะครบ 4 ประการ ยกเว้นนิพพาน ที่มี 3 ประการ คือ ลักษณะ กิจ ผล เท่านั้นเพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากการปรุงแต่งจึงไม่มีเหตุใกล้ (พระพุทธโฆสาจารย์, 2554)

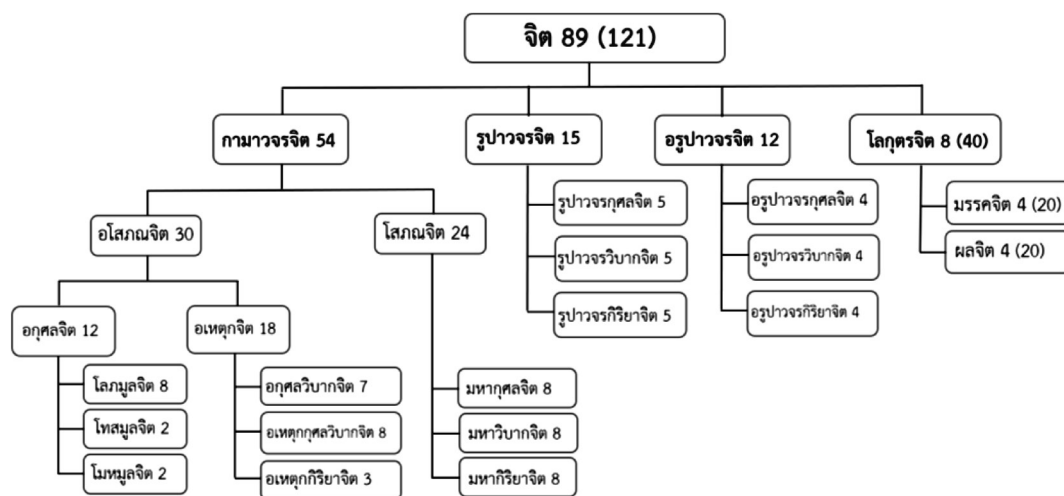
จิตเป็นธรรมชาติที่ต้องมีวัตถุเป็นที่เกิดและที่อาศัย ได้แก่ ปสาทรูป 5 ประกอบด้วย จักขุวัตถุ โสตวัตถุ ฆานาวัตถุ ชิวหาวัตถุ กายวัตถุ และหทัยวัตถุรูป จิตจะล่องลอยออกไปนอกวัตถุที่อาศัยไม่ได้ แม้เวลาตาย จิตก็จะดับลงพร้อมกับการดับของหทัยวัตถุรูปด้วย ขณะหนึ่งๆ จิตจะรู้ อารมณ์ได้ที่ละอย่างเท่านั้นแต่เนื่องจากจิตเกิดดับรวดเร็วมากจึงเหมือนรู้อารมณ์ได้หลายอย่างในเวลาเดียวกัน เมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปย่อมมีจิตดวงใหม่เกิดสืบต่อกันไปเรื่อยๆ โดยจิตดวงเก่าส่งมอบภาระงานให้จิตดวงใหม่ตลอดไม่ขาดสาย จิตของบุคคลที่ไม่ใช่พระอรหันต์ จะเป็นจิตที่ยังมีกิเลส หวังสุขหนีทุกข์ สำคัญผิดว่ารูปนามชั้น 5 เป็นอิตตาตัวเรา จึงยังต้องเวียนว่ายตายเกิดไม่จบสิ้น เพราะวิบากหรือผลของการกระทำจะยังถูกเก็บรักษาอยู่ในกระแสจิต ไม่สูญหายไปไหนจะคอยติดตามให้ผลกับเจ้าของวิบากนั้นเมื่อมีโอกาสเสมอ (วรรณสิทธิ วิททยะเสวี, 2551) และจิตที่ก่อให้เกิดการกระทำซ้ำๆเป็นประจำย่อมทำให้เกิดเป็นนิสัย เกิดเป็นความชำนาญสร้างทักษะในการกระทำแบบเดิมไปเรื่อยๆ ทั้งที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมล้วนบ่มเพาะและถูกเก็บสะสมลงที่จิตทั้งสิ้น จิตเป็นสภาวะที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ ไม่มีรูปร่างสีกลิ่น รสชาติ ไร้อารมณ์ ไม่มีอะไรให้สังเกตได้จึงไม่สามารถรับรู้สภาวะของจิตได้โดยตรง แต่วิธีในการรับรู้สภาวะของจิตได้นั้น คือ ต้องพิจารณาผ่านเจตสิกที่เป็นองค์ประกอบของจิตแทน เพราะเจตสิกจึงทำให้เกิดความแตกต่างขึ้นในจิต มีผลทำให้จำแนกสภาวะจิตได้ 89 หรือ 121

ประเภทของจิต

จิต 89 หรือ 121 สภาวะสามารถจำแนกประเภทของจิตได้ 9 นัย คือ 1) ชาติเภทนัย 2) ภูมิเภทนัย 3) โสภณเภทนัย 4) โลกเภทนัย 5) เหตุเภทนัย 6) ฌานเภทนัย 7) เวทนาเภทนัย 8) สัมปโยคเภทนัย 9) สังขารเภทนัย สำหรับบทความนี้จะขออธิบายการจำแนกประเภทของจิต

ตามภูมิเภทนัยหรือตามภูมิเพราะจะทำให้เห็นการพัฒนาสภาวะจิตจากการทำสมณะและวิปัสสนา ในแต่ละภูมิได้ชัดเจน เป็นการแยกประเภทของจิตโดยภูมิแบ่งได้ 4 ประเภท คือ

1. กามภูมิ มีกามาวจรจิต 54 สภาวะ
2. รูปภูมิ มีรูปาวจรจิต 15 สภาวะ
3. อรูปภูมิ มีอรูปาวจรจิต 12 สภาวะ และ
4. โลกุตระภูมิ มีโลกุตระจิต 8 หรือ 40 สภาวะโดยพิศดาร แสดงรายละเอียดดังภาพ



ภาพที่ 1 แผนผังองค์ประกอบจิต 89 (121) จำแนกตามภูมิ

1. กามภูมิ มีกามาวจรจิต 54 สภาวะ

กามาวจรจิต หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวเกี่ยวข้องกับในกามภูมิ 11 ทั้งสุคติและทุคติ ตั้งแต่ อเวจีมหานรกถึงสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี (พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต, 2551) มี 54 สภาวะ เป็นจิตของบุคคลที่ยังมีกามตัณหาอยู่ ทำหน้าที่รับรู้กามอารมณ์ทั้ง 6 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส นึกคิด จำแนกได้ 3 กลุ่ม คือ กลุ่มอกุศลจิต 12 สภาวะ อเหตุกจิต 18 สภาวะ และ กามาวจรโสภณจิต 24 สภาวะ ดังนี้

1.1 อกุศลจิต 12 สภาวะ

อกุศลจิต คือ จิตไม่ดีงาม เป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิกที่มีต้นเหตุจากความโลภ ความโกรธ ความหลงทำให้เกิดโทษ ส่งผลให้สัตว์ทั้งหลายที่มีอกุศลจิตได้รับความทุกข์ อกุศลจิต มี 3 กลุ่ม คือ โลภมูลจิตมี 8 สภาวะ โทสมูลจิต 2 สภาวะและโมหมูลจิต 2 สภาวะ

โลภมูลจิตมี 8 สภาวะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีต้นเหตุจากความโลภ ซึ่งมีโลภเจตสิกเป็นประธาน เพราะความยินดีอยากได้ ยึดติด ตัดใจในอารมณ์ต่างๆ ที่ได้รับรู้ผ่านทางอายตนะทั้ง 6

โทสมูลจิต 2 สภาวะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีต้นเหตุจากความไม่ต้องการอารมณ์นั้นๆ ทำให้เกิดความโกรธ ความประทุษร้าย ความขัดเคือง ความเสียใจ ความเกลียด ความกลัว ความกตัญญู รำคาญใจ ความอาย ซึ่งมีโทสเจตสิกเป็นประธาน

โมหมูลจิต 2 สภาวะ เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีต้นเหตุจากความหลงใหลออกจากรูปนาม หรือไม่รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงในอารมณ์ที่ได้ประสบนั้นๆ ซึ่งมีโมหเจตสิกเป็นประธาน ทำให้เกิดความหลง ความเผลอ ไม่รู้อารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นกับตนเอง

1.2 เหตุกจิต 18 สภาวะ

เหตุกจิต คือ เป็นจิตที่ไม่มีเจตสิกทั้งเหตุบุญ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ และเหตุบาป คือ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ เข้าประกอบในจิต เพราะอาศัยการประชุมพร้อมกันของปัจจัยโดยเฉพาะของตน เหตุกจิตมี 3 กลุ่ม คือ อกุศลวิบากจิตมี 7 สภาวะ เหตุกกุศลวิบากจิตมี 8 สภาวะ และเหตุกิริยาจิตมี 3 สภาวะ ดังนี้

อกุศลวิบากจิตมี 7 สภาวะ จิตที่เป็นผลของอกุศลจิต 12 สภาวะ ที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ โลภเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ เพราะอกุศลจิต 12 สภาวะเป็นจิตที่ถูกบั่นทอนกำลังทำให้ความแนบแน่นในอารมณ์น้อย ความฟุ้งซ่านทำให้จิตจับอารมณ์ไม่มั่นคง เนื่องจากอำนาจของอุทัจจเจตสิกที่เข้าประกอบรวมอยู่กับอกุศลจิตทั้ง 12 สภาวะ ทำให้กำลังของเอกัคคตาเจตสิกที่ประกอบรวมด้วยนั้นลดน้อยลงไป และทำให้กำลังของเหตุถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้อกุศลจิต 12 สภาวะนั้นเมื่อส่งผลเป็นวิบาก จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย (พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), 2557) ผลเป็นอกุศลวิบากจิตมี 7 สภาวะ คือ การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส สัมผัส รับ และพิจารณาอารมณ์ต่างๆ ที่ไม่ดี เป็นผลทำให้จิตต้องรับรู้อารมณ์ในทางไม่ดี 7 ประการ

เหตุกกุศลวิบากจิตมี 8 สภาวะ จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิต 8 สภาวะ ไม่ประกอบด้วยเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ เพราะขณะที่ทำกุศลนั้น บกพร่องด้วยเจตนาดี 3 ประการ โดยเกิดขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง 3 อย่าง คือ บุพเจตนาดี ก่อนทำดี มุญจนเจตนาดี ขณะทำดี และอปฺรเจตนาดี หลังทำดีเสร็จแล้วระลึกขึ้นมาก็ยินดี รวมทั้งแม้ทำดีแล้วนานๆ ระลึกถึงก็ยังยินดี เรียกว่าอปฺรเจตนาดี (วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, 2551) เมื่อเจตนามีกำลังอ่อน กำลังของเหตุจึงถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้ เมื่อเกิดเป็นวิบาก จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย อีกนัยหนึ่ง เหตุกกุศลวิบากจิต 8 สภาวะนั้น เป็นจิตมาจากผลพลอยได้ของมหากุศลจิตอีกส่วนหนึ่ง เพราะมหากุศลจิตนั้นนอกจากส่งผลเป็นมหาวิบากโดยตรงแล้ว ยังส่งผลเป็นเหตุกกุศลวิบากจิต 8 สภาวะด้วย ฉะนั้น เมื่อเป็นผลโดยอ้อม จึงไม่มีเหตุประกอบ (พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), 2557)

อเหตุกิริยาจิตมี 3 สภาวะ จิตที่เกิดขึ้นตามหน้าที่การงานของตน โดยไม่ต้องอาศัยเหตุบุญ เหตุบาปใดๆ ทั้งสิ้น เนื่องจากหน้าที่นั้นเป็นหน้าที่ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า หรือเป็นหน้าที่ที่ใกล้จะสำเร็จแล้ว คือ ทำหน้าที่เปิดทวารทั้ง 5 ให้อารมณ์ที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าได้ผ่านเข้ามากระทบกับจิต เหมือนนายทวารที่รักษาประตูพระราชวัง (ปัญญาทวาราวชฌิต) ทำหน้าที่ตัดสินปัญญาอารมณ์ทางปัญญาทวาร (มโนทวาราวชฌิต) และจิตที่ทำหน้าที่อิมแย้มของพระอรหันต์ (หสิตุปปาทจิต) (วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, 2551)

โดยอกุศลจิต 12 สภาวะและอเหตุกจิต 18 สภาวะรวมเรียกว่ากามาวจรโสมณจิต รวมทั้งสิ้น 30 สภาวะ

1.3 กามาวจรโสมณจิต 24 สภาวะ

กามาวจรโสมณจิต คือ จิตที่ท่องเที่ยวเกี่ยวข้องไปในกามภูมิ แต่เป็นจิตที่ติงามเพราะมีโสมณเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งจิตให้ประพฤติเป็นไปเพื่อให้เกิดประโยชน์ ปราศจากความเศร้าหมองเร่าร้อน ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข กามาวจรโสมณจิต มี 3 กลุ่ม คือ กามาวจรกุศลจิต หรือมหากุศลจิต มี 8 สภาวะ กามาวจรวิบากจิตหรือมหาวิบากจิต มี 8 สภาวะและกามาวจรกิริยาจิตหรือมหากิริยาจิต มี 8 สภาวะ ดังนี้

กามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต มี 8 สภาวะ คำว่า กุศล มีชุดความหมาย ดังนี้ อโรคยตถ หมายถึง ไม่มีโรค คือไม่มีกิเลส ให้เสียดแทงจิตใจและร่างกาย สุขทรตถ หมายถึง เป็นสิ่งที่ติงาม เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉกตถ หมายถึง เป็นสิ่งฉลาดเรียบร้อย เมื่อเป็นผู้มีจิตใจเป็นกุศลจึงมีกิริยาจาสุภาพเรียบร้อยอ่อนน้อม อนวชตถ หมายถึง ไม่มีโทษใดจะพึงติเตียนได้ และสุขวิปากตถ หมายถึง ให้ผลเป็นความสุขสมปรารถนา ดังนั้น มหากุศลจิต เป็นจิตที่ติงามเกิดขึ้นได้กับ 30 ภูมิ ตั้งแต่ nirayami จนถึง เวณสัณญายตนภูมิ (เวณสัณญัสตตภูมิ) คือ ชั้นอบาย มนุษย์ เทวดา รูปพรหม (เวณสัณญัสตตพรหม) และอรุปรหม (วรรณสิทธิ ไททยะเสวี, 2551) อีกทั้งยังเป็นจิตที่สามารถพัฒนาต่อยอดด้านความติงาม ระดับต้น คือ ทานศีล ภาวนา ระดับกลาง คือ ฌาน อภิญญา และระดับสูงสุด คือ มรรค ผล นิพพาน

กามาวจรวิบากจิตหรือมหาวิบากจิต มี 8 สภาวะ เป็นจิตที่เป็นผลของมหากุศลจิตโดยตรง กล่าวคือ มหากุศลจิตเป็นเหตุเมื่อมีเจตนาสมบูรณ์ คือ ก่อนทำดี ขณะทำดี และหลังทำดีเสร็จแล้วระลึกขึ้นมาก็ยินดี จึงทำให้เกิดมหาวิบากที่เป็นผลตามมา โดยมีเวทนา สัมปโยคะและสังขารเหมือนกันทุกประการ เช่น มหากุศลจิตสภาวะที่ 1 ย่อมให้ผลเป็นมหาวิบากสภาวะที่ 1 เป็นเช่นนี้ทั้ง 8 คู่ ดังนั้นจึงมีชื่อบาลีและคำแปลเหมือนกัน มีสภาพคล้ายกัน แต่หน้าที่การงานของจิตทั้ง 2 ประเภทนี้ต่างกัน คือ มหากุศลจิตนั้นทำหน้าที่เป็นชวนกิจ คือเสพอารมณ์โดยความเป็นกุศล ส่วนมหาวิบากจิตทำหน้าที่เป็นปฏิสนธิกิจ ภาวคกิจ ตทาลัมพณกิจ จุตกิจ ตามสภาพของวิบาก (พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), 2557)

กามาวจรกิริยาจิตหรือมหากิริยาจิต มี 8 สภาวะ เป็นจิตที่เกิดในสันดานของพระอรหันต์ เป็นเพียงจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ผ่านมาทางทวารทั้ง 6 หรือทำหน้าที่ให้สำเร็จลงเท่านั้น ไม่มีผลที่เกิดจากการกระทำ เพราะจิตของพระอรหันต์เป็นผู้หมดจากกิเลสแล้ว ดังนั้น การทำ การพูด การคิดจึงไม่มีเหตุให้ส่งผลให้เกิดวิบากจิตขึ้น แต่ถ้าจิตกลุ่มนี้เกิดกับบุคคลที่ยังมีกิเลสอยู่จะเรียกว่า มหากุศลจิต ดังนั้น มหากิริยาจิตนี้ ได้แก่ มหากุศลจิตนั่นเอง ชื่อและสภาพ จึงเหมือนมหากุศลจิตทุกประการ

2. รูปภูมิ มีรูปาวจรจิต 15 สภาวะ

รูปาวจรจิตหรือฉานจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถภาวนาอาศัยบัญญัติ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ จิตที่เริ่มเพ่งจับบัญญัติอารมณ์ในตอนแรกนี้เป็นมหากุศลจิต สมภาติที่ประกอบด้วยมหากุศลจิตอยู่ในขั้นการบริการมในระดับอุปจารสมภาติ ต่อจากนั้นการเจริญสมถภาวนาจนจิตมีความสงบระงับขึ้นตามลำดับ สมภาติขึ้นเป็นระดับอัปนาสมภาติ คือจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่กำหนด จิตเข้าถึงความแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ กิเลสไม่สามารถรบกวนได้ จิตจะเปลี่ยนจากมหากุศลจิต เป็นรูปาวจรจิตกุศลจิตที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฉาน 5 เป็นกลุ่มกุศลจิตที่จะส่งผลให้ไปเกิดเป็นรูปพรหมในภูมิต่างๆได้ การเจริญสมถภาวนาโดยการเพ่งจับบัญญัติเป็นอารมณ์ ได้แก่ กสิณ 10 อสุภะ 10 อนุสติ 10 อัปมัณญา 4 อหारेปฏิกุศลสัญญา 1 จตุธาตววัตถานะ 1 และอรูปรกรรมฐาน 4 รวมเป็นอารมณ์กรรมฐาน 40 การเจริญสมถภาวนาโดยการเพ่งให้เข้าถึงความแนบแน่นเป็นอารมณ์เดียว จิตทำการรับรู้หนึ่งอารมณ์บัญญัติเท่านั้น เรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน รูปาวจรจิตมี 15 สภาวะ แบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ รูปาวจรกุศลจิต 5 สภาวะ ให้ผลเป็นรูปาวจรวิบากจิต 5 สภาวะ และรูปาวจรกิริยาจิต 5 สภาวะ เป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงรูปฉาน หรือถ้ากล่าวเป็นประเภทของฉานจิต 5 คือ รูปาวจรปฐมฉานจิตหรือปฐมฉาน รูปาวจรทุติยฉานจิตหรือทุติยฉาน รูปาวจรตติยฉานจิตหรือตติยฉาน รูปาวจรจตุตถฉานจิตหรือจตุตถฉาน และรูปาวจรปัญจฉานจิตหรือปัญจฉาน

3. อรูปภูมิ มีอรูปาวจรจิต 12 สภาวะ

อรูปาวจรจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถภาวนาของผู้ที่ได้รูปาวจรปัญจฉานจิตหรือปัญจฉานแล้ว เมื่อเจริญฉานยิ่งขึ้นไปก็จะเข้าถึงอรูปฉาน อรูปาวจรจิต 12 สภาวะเป็นฉานจิตขั้นปัญจฉานทั้งหมดซึ่งจะประกอบด้วยอุเบกขาและเอกัคคตาเท่านั้น แต่แตกต่างกันที่อารมณ์ที่ใช้เจริญสมถภาวนา ซึ่งจะมี 4 อย่าง คือ กสิณอุคชาภูมิอากาศบัญญัติ อากาสาณัญจายตนฉาน นัตถิภาวบัญญัติ และอากิญจัญญายตนฉาน มีความแนบแน่นในอารมณ์อย่างยิ่งในระดับอัปนาสมภาติ อรูปาวจรจิตมี 12 สภาวะ แบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ อรูปาวจรกุศลจิต 4 สภาวะ ให้ผลเป็นอรูปาวจรวิบากจิต 4 สภาวะ และ อรูปาวจรกิริยาจิต 4 สภาวะเป็นจิตของพระอรหันต์ที่เข้าถึงอรูปฉาน (วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, 2551)

4. โลกุตระภูมิ มีโลกุตระจิต 8 หรือ 40 สภาวะโดยพิศดาร

โลกุตระจิต 8 สภาวะ หมายถึง จิตที่พ้นหรือเหนือโลกทั้ง 3 คือ กามโลก(กามภูมิ) รูปโลก(รูปภูมิ) และอรุปลโลก(อรุปลภูมิ) หรือจิตที่สามารถเข้าไปรับรู้สภาวะของนิพพาน เป็นสภาวะที่มีความสงบระงับจากกิเลสตัณหาทั้งปวง และเป็นสภาพจิตที่ปราศจากชั้น 5 (พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), 2557) ธรรมดาธรรมทั้งหลายในโลกทั้ง 3 ล้วนเกิดดับทั้งสิ้น แต่นิพพานไม่มีการเกิดดับ นิพพานจึงเป็นธรรมที่พ้นหรือเหนือโลก พ้นจากการปรุงแต่งด้วยปัจจัยธรรม คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร โลกุตระจิต 8 สภาวะ แบ่งได้ 2 กลุ่ม คือ โลกุตระกุศลจิตหรือมรรคจิต ๔ สภาวะ ให้ผลเป็นโลกุตระวิบากจิตหรือผลจิต 4 สภาวะ โดยมรรคจิตแต่ละขั้นจะเกิดขึ้นได้เพียงครั้งเดียว คือ โสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิตและอรหัตมรรคจิต เกิดผลโดยตรงเป็นผลจิตขั้นโดยผลจิตจะเกิดตามมรรคจิตแต่ละครั้งทันที ไม่มีจิตประเภทอื่นเกิดขึ้นแทรกคั่นกลางได้เลย ผลจิต คือ โสดาปัตติผลจิต สกทาคามิผลจิต อนาคามิผลจิตและอรหัตผลจิต ทุกครั้งที่เกิดจะเป็นการประหารขั้นเด็ดขาดของอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นสันดานแต่ละตัวให้หมดสิ้นไป การประหารนี้เรียกว่าสมุจเฉตพหาน โลกุตระจิต 8 สภาวะนี้ไม่มีฉนวน 5 ประกอบ แต่อนุโลมให้ถือเป็นปฐมฉนวน เพราะมีเจตสิกที่เป็นองค์ประกอบของปฐมฉนวนครบ

โลกุตระจิต 40 สภาวะโดยพิศดาร หมายถึง จิตของอริยบุคคลทั้ง 4 ที่ประกอบด้วยฉนวน 5 คือปฐมฉนวน ทุตติฉนวน ตติยฉนวน จตุตถฉนวน และปัญจฉนวน ประกอบรวมในแต่ละขั้นของมรรคจิต และผลจิต จึงเกิดเป็นมรรคจิต 20 สภาวะ และผลจิต 20 สภาวะ

บทสรุป

จิต 89 หรือ 121 เมื่อจำแนกประเภทจิตตามภูมิ จะพบว่าประเภทจิตนั้นมีกลุ่มของจิต และองค์ประกอบที่คล้ายกัน ซึ่งสามารถอธิบายลักษณะแต่ละกลุ่มได้ ดังนี้ 1) กลุ่มกุศลจิต คือ จิตดีงาม มีโสภณเจตสิกเข้าประกอบปรุงแต่งจิตให้ประพจน์เป็นไปเพื่อให้เกิดประโยชน์ ปราศจากความเศร้าหมองเร่าร้อน ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข 2) กลุ่มอกุศลจิต คือ จิตไม่ดีงาม มีอกุศลเจตสิกที่มีต้นเหตุจากความโลภ ความโกรธ ความหลงเข้าประกอบปรุงแต่งจิตทำให้เกิดโทษ ส่งผลให้สัตว์ทั้งหลายได้รับความทุกข์ 3) กลุ่มวิบากจิต คือ จิตที่เป็นผลของกุศลจิต และอกุศลจิต ที่ถึงความสุขงอมและหมดกำลังลง ไม่มีการขวนขวายให้เกิดบุญหรือบาป ทำหน้าที่เพียงผลิตผลให้ออกมาเท่านั้น 4) กลุ่มกิริยาจิต คือ จิตที่เกิดในสันดานของพระอรหันต์เท่านั้น เป็นเพียงจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ผ่านมาทางทวารทั้ง 6 หรือทำหน้าที่ให้สำเร็จลงเท่านั้น ไม่มีผลที่เกิดจากการกระทำ ดังนั้น กลุ่มกุศลจิตและกลุ่มอกุศลจิตเป็นจิตที่มนุษย์ทำให้เกิดขึ้นเองทั้งที่รู้และไม่รู้ สร้างผลกระทบตามมาเป็นคุณและโทษที่ทำให้มนุษย์เรายังต้องเผชิญกับความทุกข์ อิกทั้งยังเป็นต้นเหตุสำคัญที่ทำให้มนุษย์ต้องเวียนว่ายอยู่วัฏฏสงสารนี้ไม่จบสิ้น

บรรณานุกรม

- พระพุทธโฆษาจารย์. (2554). *อัฐุสสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์*. แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต. (2558). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย มัชฌิมธรรมเทศนา*. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือสำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด.
- พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ.ปยุตโต. (2551). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.
- พระโมคคัลลานเถร. (2542). *พระมหาสมปอง มุทีโต แปลและเรียบเรียง. อภิธานปิฎกและอภิธานวรรณ*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2553). *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 1-2-6*. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิ์.
- สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) (2546). *คัมภีร์วิสุทธิมรรค 100 ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)*.
- ระวี ภาวิไล. (2551). *อภิธรรม สำหรับคนรุ่นใหม่*. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด.
- พระมหาดนัย ธมมาราโม (แก้วโต). (2557). *การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในคัมภีร์อัฐุสสาลินี*. ปริญญาโทปริญญาตรีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระอนุชา ถาวรสพฺโธ (ลับบัวงาม). (2557). *ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ 6 ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา*, ปริญญาโทปริญญาตรีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.